

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה מ: עוסק בצרכי רבים

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה מ: עוסק בצרכי רבים

*

רקע

להשלמת דין עוסק במצוה פטור ממצוה, נעסוק בדין עוסק בצרכי רבים. דין זה אינו מובא במסכתנו בגמ' אלא בתוספתא, והוא נידון בגמ' במסכת שבת.

מקורות

א. תוספתא פ"א ה"ד, פ"ב ה"ו

שבת ט: משנה [בעיקר סופה: "מפסיקין..."]

יא. "ואם התחילו אין מפסיקין מפסיקין לק"ש... לא לקריאת שמע ולא לתפלה"

ירושלמי פ"ה ה"א [לז.], "רב ירמיה אמר לא יעמוד אדם... כעוסק בדברי תורה"

ב. רמב"ם הל' קריאת שמע פ"ב ה"ה [וכסף משנה ד"ה היה עוסק, וכתב ה"ר מנוח ודוקא]

הל' תפילה פ"ו ה"ח

טור סי' צג, "ירושלמי רבי ירמיה אומר... למי שתורתו אומנותו"

ג. שו"ע סי' ע סע' ד, ומשנה ברורה

סי' צג סע' ד, ומשנה ברורה

תלמוד ירושלמי פ"ה ה"א

רב ירמיה אמר: לא יעמוד אדם ויתפלל אלא מתוך דין של הלכה. רב ירמיה אמר: העוסק בצרכי ציבור כעוסק בדברי תורה.

טור אורח חיים סימן צג

ירושלמי רבי ירמיה אומר לא יעמוד אדם להתפלל אלא מתוך הלכה - פירוש שתהיה פסוקה כדמפורש בגמרא דידן, העוסק בצרכי ציבור כעוסק בתורה דמי - פירוש לענין לעמוד מתוכו להתפלל שגם זו שמחה הוא לו שעוסק בצרכי ציבור, ויש מפרשים אותו לענין שאין צריך לפסוק כדי להתפלל כמו שאין צריך לפסוק מתלמוד תורה להתפלל למי שתורתו אומנתו.

הסבר הסוגיה

אמר רבי אלעזר ברבי צדוק: כשהיה רבן גמליאל ובית דינו ביבנה היו עוסקים בצרכי צבור לא היו מפסיקין שלא להסיע מלבן. [תוספתא פ"ב ה"ו]

התוספתא במסכת ברכות עוסקת בדין פטור מקריאת שמע ותפילה לאדם העוסק בצרכי ציבור, בשני מקומות. בפרק א [ה"ד] נאמר: "אמר רבי יהודה פעם אחת הייתי מהלך אחר רבי עקיבא ואחר רבי אלעזר בן עזריה והגיע זמן קרית שמע כמדומה אני שנתיאשו מלקרות אלא שהיו עוסקין בצרכי צבור, קריתי ושניתי ואחר כך התחילו הן וכבר נראת חמה על

ראשי החרים". בפרק ב [ה"ו] נאמר: "אמר רבי אלעזר ברבי צדוק: כשהיה רבן גמליאל ובית דינו ביבנה והיו עסוקין בצרכי צבור לא היו מפסיקין שלא להסיע מלבן". בבבביתות אלו מפורש שאין להפסיק עיסוק בצורכי ציבור כדי לקרוא קריאת שמע, אלא מסיים את צורכי הציבור ואחר כך קורא קריאת שמע. לא ברור אם מכך ש"לא היו מפסיקין" יש ללמוד שהעיסוק בצורכי ציבור מבטל את חיוב קריאת שמע, או שאינו מבטל אלא רק דוחה אותו לזמן מאוחר יותר¹. בתוספתא השנייה יש חידוש נוסף. התוספתא מסבירה שאין מפסיקים את העיסוק בצורכי ציבור "שלא להסיע מלבן", מהסבר זה משמע שניתן לדחות את העיסוק בצורכי הרבים לאחר קריאת שמע, ואף על פי כן אין דוחים אותו כדי "שלא להסיע מלבן" - הדחייה הזמנית יכולה להשכיח את צורכי הרבים ממנו.

דינו של עוסק בצורכי ציבור מובא גם בבבביתא במסכת שבת [יא]. האומרת: "אמר רבי אלעזר בר צדוק: כשהיינו עוסקין בעיבור השנה ביבנה לא היינו מפסיקין לא לקריאת שמע ולא לתפלה". מסוגיית הגמ' מוכח שהעיסוק בעיבור השנה מבטל לגמרי את מצות קריאת שמע ותפילה, אך לא ברור אם עיבור השנה הוא דוגמא לעיסוק בצרכי רבים, או שהוא דין ייחודי מפאת החשיבות הרבה שלו לקביעת המועדים.

נראה שהראשונים נחלקו בהבנת התוספתא והבבלי. הרמב"ם [פ"ב ה"ה] פוסק: "היה עוסק בצרכי רבים לא יפסק אלא יגמור עסקיהן ויקרא אם נשאר עת לקרות". מפורש בדברי הרמב"ם שאין להפסיק בצורכי ציבור אפילו אם צורכי הציבור יגרמו לו לבטל מצות קריאת שמע. הטור אינו מביא את ההלכה שצורכי רבים דוחים מצות קריאת שמע, אך הוא מביא הלכה זו לעניין תפילה. בהלכות תפילה [סי' צג] הטור מביא את הירושלמי [פ"ה ה"א (לז)]: "העוסק בצרכי ציבור כעוסק בתורה דמי", ומביא לו שני פירושים, הפירוש הראשון אינו קשור לענייננו, והפירוש השני הוא: "שאיין צריך לפסוק כדי להתפלל כמו שאין צריך לפסוק מתלמוד תורה להתפלל למי שתורתו אומנותו". הטור מפרש שעיסוק בצורכי רבים מקביל לתלמוד תורה של אדם שתורתו אומנותו, כשם שתלמוד תורה דוחה תפילה אף עיסוק בצורכי ציבור דוחה תפילה. מכאן משמע, שהעוסק בצורכי ציבור מפסיק לקריאת שמע, כשם שאדם שתורתו אומנותו מפסיק לקריאת שמע.

אף בדברי הרמב"ם עצמו מצינו סתירה. בהלכות קריאת שמע פוסק הרמב"ם שעיסוק בצורכי ציבור דוחה מצות קריאת שמע, ואילו בהלכות תפילה [פ"ו ה"ה] הרמב"ם פוסק: "מי שהיה עוסק בתלמוד תורה והגיע זמן התפלה פוסק ומתפלל, ואם היתה תורתו אומנותו ואינו עושה מלאכה כלל והיה עוסק בתורה בשעת תפלתו - אינו פוסק, שמצות תלמוד תורה

¹ נחלקו הרמב"ם והראב"ד [פ"ב ה"ו] אם יש חובה להפסיק צרכים פרטיים לקריאת שמע. הרמב"ם פוסק שאדם העוסק באכילה, מסיים את אכילתו ואחר כך קורא קריאת שמע, הראב"ד חולק ולדעתו פוסק וקורא ואחר כך חוזר לאכילתו. לשיטת הרמב"ם אין בדברי התוספתא ש"לא היו מפסיקין" כל חידוש, אלא על כורחנה שהתוספתא מחדשת שאין מפסיקים לקריאת שמע אף אם אחר כך לא יהיה זמן לקיים את המצוה. לשיטת הראב"ד ניתן לומר שהתוספתא מחדשת שמקדימים את העיסוק בצורכי ציבור לקריאת שמע.

גדולה ממצות תפלה, וכל העוסק בצרכי רבים כעוסק בדברי תורה". הרמב"ם פוסק שצורכי רבים כדברי תורה [נטור], ומשמע שהם דוחים תפילה ואינם דוחים קריאת שמע². כדי להבין את דברי הרמב"ם יש לעמוד על הביטוי: "כל העוסק בצרכי רבים כעוסק בדברי תורה", מדוע כעוסק בדברי תורה ולא כעוסק בדבר מצוה? התשובה לשאלה זו פשוטה, יש הבדל עקרוני בין הפטור של עוסק במצוה לפטור של עוסק בדברי תורה. עוסק במצוה פטור ממצוה מפני גזרת הכתוב, שעשיית מצוה אחת מפקיעה את החיוב של כל המצוות האחרות. עוסק בדברי תורה [שתורתו אומנותו] פטור מתפילה מפני שמבחינה ערכית העיסוק בתלמוד תורה חשוב יותר מהעיסוק בתפילה ["שמצות תלמוד גדולה ממצות תפלה" (רמב"ם הל' תפילה פ"ו ה"ח)], וכיוון שכך, הוא דוחה את התפילה ומבטלה. כשהירושלמי אומר: "כל העוסק בצורכי ציבור כעוסק בדברי תורה", אין כוונתו שהעיסוק בצרכי רבים מוגדר כעיסוק במצוה המפקיע את חיוב המצוות האחרות, אלא שהוא עיסוק חשוב הדוחה מבחינה ערכית את העיסוק בתפילה, אך אינו דוחה מצוות עוברות כשם שלימוד תורה אינו דוחה מצוה עוברת.

העולה מדיוק זה שהרמב"ם מודה לטור שעיסוק בצורכי ציבור אינו מוגדר כמצוה³, והוא דוחה תפילה מפני שמבחינה ערכית עיסוק זה חשוב יותר ממצות תפילה. אולם שיטת הטור עקבית שהוא פוטר עוסק בצורכי ציבור מתפילה ומחייבו בקריאת שמע, אך כאמור לעיל, הרמב"ם פוטר עוסק בצורכי ציבור גם מקריאת שמע, ושיטתו זו צריכה תלמוד. על כרחנו שלדעתו הדין שעיסוק בצורכי רבים דוחה קריאת שמע הוא דין ייחודי לקריאת שמע, ואינו דין כללי בכל המצוות⁴. איני יודע להסביר מדוע דין זה ייחודי לקריאת שמע בלבד.

סיכום

המסקנה העולה מדברים אלו היא, שעיסוק בצורכי רבים אינו מוגדר כדבר מצוה. הטור סובר שהוא שקול לתלמוד תורה, ולכן דוחה תפילה, כשם שתלמוד תורה של אדם שתורתו אומנותו דוחה תפילה, והרמב"ם סובר שהוא דוחה גם קריאת שמע מדין ייחודי של קריאת שמע, אך שאר המצוות אינן נדחות מפני עיסוק בצורכי רבים. בתוספתא מפורש שעיסוק בצורכי ציבור דוחה קריאת שמע אפילו כשניתן לדחות את העיסוק בכך לשעה מאוחרת יותר, כדי "שלא להסיע מלבן" [=לשכוח אותם].

² הציץ אליעזר [ח"ו סי' ב פ"ג סי' ב] מקשה קושיה זו, והוא מדייק מלשון הרמב"ם שיש שני סוגי עיסוק בצורכי ציבור. בהלכות קריאת שמע הרמב"ם כותב: "היה עוסק בצרכי רבים", ובהלכות תפילה הוא כותב: "וכל העוסק בצרכי רבים". בהלכות קריאת שמע מדובר על אדם שעוסק תמיד בצורכי הרבים, והוא פטור אפילו מקריאת שמע, בהלכות תפילה מדובר על כל העוסק בצרכי הרבים, אפילו שאין זה עיסוקו הקבוע אלא עיסוק מקרי, והוא פטור מתפילה וחייב בקריאת שמע. קשה לקבל הסבר זה, שהרי דבר זה הרמב"ם היה צריך לכתבו מפורשות ולא ברמיזה דקה.

³ עיין ברבינו מנוח [פ"ב ה"ה ד"ה כ"ה היה] הסובר שעוסק בצרכי ציבור מוגדר כעוסק בדבר מצוה.

⁴ ניתן לדייק הבנה זו מכך שדרכו של הרמב"ם לציין בפירושו שדין מסויים המובא בהלכות קריאת שמע נוהג בכל המצוות [עיין פ"ג ה"ד, ופ"ד ה"א], ואילו כאן הרמב"ם ציין את קריאת שמע בלבד.

הלכה

השו"ע [סי' ע סע' ד וסי' צג סע' ד] פוסק כרמב"ם שעוסק בצורכי רבים לא יפסיק לקריאת שמע ולתפילה, אלא יגמור עיסוקו ויקרא קריאת שמע אם נשאר עת לקרוא. המשנה ברורה [סי' ע ס"ק טז, יח] אינו מקבל את ההסבר שהובא כאן בדין עוסק בצורכי רבים ומגדירו כעוסק במצוה. הוא מצמצם את הפטור של עוסק בצרכי רבים, וסובר שהפטור נאמר רק כשאין מי שישתדל בדבר אלא הוא [מקורו מדברי רבינו מנוח על הרמב"ם פ"ב ה"ב (מובא בכס"מ)], ורק כשאי אפשר להפסיק לקריאת שמע ולחזור ולגמור צרכיו. עוד כותב המשנה ברורה [סקי"ז] שהפטור נאמר רק כשהתחיל בעיסוק לפני זמן קריאת שמע, ומביא את הפרי מגדים שהפטור נאמר אף אם התחיל אחר זמן קריאת שמע. כן הוא פוסק [סקי"ט] שחייב לקרוא פסוק ראשון וברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, תוך כדי עיסוקו בצרכי הרבים.

לדין זה השלכות רבות להלכה למעשה, בפרט בזמן השירות הצבאי. בזמן השירות הצבאי אדם עוסק בצרכי רבים, ולכן כשצורך הרבים עלול להיפגע, הוא פטור מקריאת שמע ותפילה. לפיכך כשמתיקים תרגיל צבאי גדול, שחשוב לקיימו ללא הפסקה כדי לדמות מלחמה, פטורים המשתתפים בו מקריאת שמע ותפילה, אך צריכים להשתדל לקיים את המצוות ככל יכולתם [=קריאת פסוק ראשון, קריאת פרשה ראשונה, להתפלל תפילה מקוצרת וכו'].

מפני חשיבות הנושא להלכה נצטט את פסק ה"ציץ אליעזר" [הלכות מדינה ח"ג שער ב פרק ד סע' י] בדין זה: "היוצא מכל האמור, דהעוסקים בצרכי צבור ובפרט נבחר המדינה שתפקידם התמידי הוא לכך, צריכים לסדר מראש יומם הרגיל שלא יהיה בזמני הקריאת שמע והתפילה, דאם לא כן יצא הדבר שלא יוכלו כמעט בשום יום מימות החול לקיים מצות קריאת שמע ותפילה, וכאילו מתנים מתחילה על כך על מנת לדחותם. מובן שיוצאים מכלל זה עניינים מדיניים וציבוריים דחופים שאינם סובלים דיחוי זמן. וכן עליהם לשער תמיד, גם כשמן הצורך לקבוע הישיבות בזמנים הנ"ל, אם ישנו דרך שיוכלו להפסיק על מנת לקרוא ולהתפלל באופן שלא ייפסד על ידי כך העסקי ציבור, אם על ידי הפסקה קצרה, ואם על ידי חילופי משמרות מכיון שהנבחרים רבים. ואם אין היכולת לכך, יעשו כנזכר לעיל לקרוא לפחות פסוק ראשון עם בשכמל"ו בזמנה, ובעבר זמנה לומר איזה פרשה שיש בה יציאת מצרים, וליזהר לקיים מצות תפילין, וכן לא לאכול סעודת קבע בהגיע זמן תפלת המנחה עד אחרי שיתפללו".